

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 2, 2018. Issue 2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher

Center for Geopolitical Studies

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem 782.

MJSS
MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 2, 2017. Issue 2. Podgorica December 2018.

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA..

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL-Central and Eastern European Online; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA-Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Proofreading and lecture: Danijela Milićević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Niksic, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 200 copies

CONTENTS:

HUMAN BEHAVIOUR IN THE TERRITORY AFFECTED BY WAR CONFLICT:
THEORETICAL-METODOLOGICAL NOTES AND EXAMPLES OF WAR AND
POST WAR LIFE COURSES

Ana UHER.....109

THREE PORTRETS PRINCE DANILO PETROVIC NJEKOŠ: THE RULER,
WARRIOR, LEGISLATOR

Sasa BRAJOVIC.....123

THE GREAT POWERS AND REFORMS IN MACEDONIA IN 1908

Nada TOMOVIC.....145

HOUSES OF THE YUGOSLAV NATIONAL ARMY-CULTURAL CENTERS OF
THE ARMED FORCES OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF MONTENEGRO

Slavica STAMATOVIC VUCKOVIC.....159

MONTENEGRO AND REGIONAL INITIATIVES

Sasa KNEZEVIC.....185

REVIEWS:.....195

SCIENTIFIC CONFERENCE: MONTENEGRIN 1918 - CONTEMPORARY
PERCEPTION AND REINTERPRETATION, NIKSIC, 19 NOVEMBER, 2018

Milan SCEKIC.....197

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sledećim naučnim bazama: CEOL-Central and Eastern European Online; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA-Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Lektura i korektura: Danijela Milićević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 200 primjeraka

SADRŽAJ:

UTICAJ RATNIH SUKOBNA NA PONAŠANJE LJUDI NA ODREĐENOJ
TERITORIJI: TEORIJSKO-METODOLOŠKA OBJAŠNJENJA I PRIMJERI
RATNIH I POSTRATNIH TRAUMA

Ana UHER.....109

TRI PORTRETA KNJAZA DANILA I PETROVIĆA NJEGOŠA: NACIONALNI
VLADAR, VOJSKOVOĐA I ZAKONODAVAC

Saša BRAJOVIĆ.....123

VELIKE SILE I REFORME U MAKEDONIJI 1908. GODINE

Nada TOMOVIĆ.....145

DOMOVI J.N.A. – KULTURNI CENTRI ORUŽANIH SNAGA SOCIJALISTIČKE
CRNE GORE

Slavica STAMATOVIĆ VUČKOVIĆ.....159

CRNA GORA I REGIONALNE INICIJATIVE

Saša KNEŽEVIĆ.....185

PRIKAZI:.....195

OSVRT SA NAUČNE KONFERENCIJE: CRNOGORSKA 1918. – SAVREMENA
PERCEPCIJA I REINTERPRETACIJA, NIKŠIĆ, 19. NOVEMBAR 2018. GODINE

Milan ŠČEKIĆ.....197

Original scientific article**DOMOVI J.N.A. – KULTURNI CENTRI ORUŽANIH SNAGA
SOCIJALISTIČKE CRNE GORE**Slavica STAMATOVIĆ VUČKOVIĆ¹

Faculty of Architecture, Podgorica University of Montenegro

e-mail: slavicasv@ucg.ac.me

ABSTRACT:

This paper elaborates the topic “*Houses of the Army*”, that, during the socialist governance, presented important places for social life of every locality in which they were situated. Their function was determined by specific position of Yugoslav people’s Army and so these objects represent original example of diffusion of civil and military structures in one society. Here are treated *Houses of the Army* on the territory of Montenegro that were built between 1960s and 1990s of the XX century. It includes houses of the Yugoslav People’s Army in Podgorica (beginning of the 1960s) and Nikšić (1964), and also houses of the Yugoslav People’s Army in Pljevlja (1978) and Tivat (1989).

KEY WORDS:

Yugoslav People’s Army; House of the Army; Montenegro; Architecture; Culture.

¹ SLAVICA STAMATOVIĆ VUCKOVIC: Assistant professor at Faculty of Architecture in Podgorica, where she works since 2004. She is engaged in scientific research in the field of history and theory of architecture, interdisciplinary studies, public buildings and public space. Participated in the XI Venice Architecture Biennale 2008, as well as in a large number of national and international conferences, seminars and workshops. She was a mentor to several student workshops and conferences, and a member of several professional jury and working groups. She was one of the award winners of the 2009 Montenegro State Award.

SAŽETAK:

Članak obrađuje temu Domova vojske, koji su za vrijeme socijalističke vlasti predstavljali važna mjesta socijalnog života svake sredine u kojoj su se nalazili. Njihovu funkciju, determinisao je specifičan položaj Jugoslovenske narodne armije pa ovi objekti predstavljaju originalan primjer prožimanja civilnih i vojnih struktura u jednom društvu. U članku su obrađeni Domovi vojske na prostoru Crne Gore koji su izgrađeni između 60-tih i 90-tih godina XX vijeka. U pitanju su domovi JNA u Podgorici (početak 60-ih godina) i Nikšiću (1964.), zatim domovi JNA u Pljevljima (1978.) i Tivtu (1989.).

KLJUČNE RIJEČI:

Jugoslovenska narodna armija; Dom vojske; Crna Gora; Arhitektura; Kultura.

Uvod:

Kultura odnosno kulturni sadržaji predstavljali su važan element socijalističke države. Na takvom značaju razvijao se i specifičan sistem institucija kulture koji je postojao na prostoru Crne Gore za vrijeme socijalističke vlasti. Komunistička partija, koja je zauzimala centralno mjesto u oblikovanju novog društvenog konteksta, kulturi daje novi smisao, prilagođen ideološkom obrascu socijalističke države. Za razliku od prethodnih sistema kultura socijalističke države je, umjesto na elitu, fokusirana prema „širokim narodnim masama“ i po zamisli komunističkih ideologa je morala biti rezultat stvaralačke snage naroda.

Jedan od najvažnijih elemenata nove kulturne politike socijalističke države bila je i izgradnja novih kulturnih sadržaja. U socijalističkoj terminologiji, kulturni centar, odnosno Dom kulture, definisan je kao višenamjenski prostor koji, treba da obezbijedi aktivno učešće publike u kulturnim aktivnostima i da odražava savremenu ljudsku potrebu „*za objedinjavanjem delova svoje okoline u značajniju celinu, značajniju od organizacije delova*“ (***) 1971: 257-267). Iako domovi kulture nijesu imali namjeru da zamijene tradicionalne kulturne institucije, koje su u nekim sredinama postojale i prije njihove pojave (pozorišta, biblioteke, muzeje, škole za umjetničko obrazovanje i sl.) oni su, ipak, naročito u manjim gradovima i mjestima, često bili „sve to u jednom“, mjesta ukrštanja paralelnih „i umetničkih i društvenih“ događaja. (Rolier, 1971: 362-375). Domovi kulture su građeni sa namjerom da predstavljaju „mesto gde će se čovek sresti sa najvrednijim ostvarenjima nacionalne, jugoslovenske i svetske kulturne riznice“ i gdje će mu se omogućiti da bude „*u direktnoj vezi sa koncepcijom društva opredeljenog za socijalizam i samoupravljanje, humanizam, društvenost, solidarnost, stvaralaštvo, demokratiju i slobodu*“ (Gavriš, 1970: 22). Ove institucije nijesu samo po formi bile različite od svih prethodnih kulturnih sadržaja, oni su i svojom funkcijom, a vrlo često i formom, oslikavali socijalističke društvene vrijednosti, suprotstavljajući se „*tradicionalnoj, patrijahalnoj kulturi i uticaju sredstava mas-medija, koji dovode do unificiranja, atomiziranja i pasiviziranja*“ (Kodrnja, 1976: 26).

Kao poseban oblik kulturno-ideološkog djelovanja pojavljuju se domovi revolucije i domovi JNA (Stamatović-Vučković, 2018). Ove ustanove bile su jedna vrsta pandana domovima kulture u „*civilnom*“ („*vanarmijskom*“) dijelu novog socijalistič-

ko-samoupravnog društva. Umjesto civilnih Domova kulture koji su bili namijenjeni novoformiranoj samoupravnoj radničkoj klasi, Domovi JNA preuzimaju tu ulogu u vojnom sektoru društvene zajednice, veličajući pri tome značaj i ulogu Vojske nove posleratne države - Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). (Stamatović-Vučković, 2018: 215)

Domovi JNA

Jugoslovenska narodna armija – JNA je imala posebno mjesto, kao „*najveća tekovina narodno-oslobodilačkog rata i revolucije*“ u razvitku novog socijalističko-samoupravnog društvenog uređenja u poslijeratnoj SFRJ, naročito poslije „*razlaza sa Sovjetskim Savezom*“ (Lempi, 2004: 226). Taj poseban vojno-politički entitet, koji se definisao kao „*faktor stabilnosti i simbol bratstva i jedinstva*“ nove države, postao je moćna institucija u funkciji naroda. Jugoslovenska narodna armija bila je visoko organizovana, kao paralelna država, u kojoj se odvijao paralelan život, a tzv. pripadnici JNA su bili privilegovani korišćenjem sopstvenih, paralelnih institucija, od raznih oblika zdravstvene zaštite do kulturno-zabavnih aktivnosti. Osim površina za vojnu obuku, obrazovanje, tehniku i tehnologiju, kao što su: kasarne, garnizoni, vojne škole i akademije, arsenali i slično, JNA je posjedovala i stambene objekte i zone, vojne bolnice i dispanzere, vojna odmarališta i domove vojske, vojne biblioteke i muzeje, zatim, vojne kinoteke, izdavačke kuće, vojnu muziku, a postojalo je i vojno preduzeće za proizvodnju filmova „*Zastava film*“. (Stamatović-Vučković, 2018: 215)

Od posebnog je značaja kako se fenomen „*moćnih oružanih snaga*“ prostorno manifestovao, odnosno kako je postao arhitektonski vidljiv i prisutan, kako su tako bogati i raznovrsni sadržaji bili arhitektonski definisani. JNA je bila u posjedu najatraktivnijih lokacija u centralnim zonama gradova i na crnogorskoj obali, koje su, prilikom izrade planske dokumentacije uvijek bile izuzete, jer je „*vojno zaposjednut prostor*“ imao poseban tretman.²

Od posebnog je značaja pojava objekata specifične namjene – domova JNA, tzv. kulturnih centara oružanih snaga, koji su, osim kulturno-zabavnih imali i niz drugih vrlo raznovrsnih sadržaja (Knežević, 1971). Domovi JNA su predstavljali jedan

² U Podgorici centralna vojna kasarna „Morača“ nalazila se na najatraktivnijoj lokaciji u centru grada, na lijevoj obali rijeke Morače. Vojna odmarališta su locirana na mirnim, prirodno zaštićenim morskim uvalama (Valdanos, Bigova) i sl., što sve ukazuje na moć i značaj koji je JNA imala.

sasvim novi arhitektonski sadržaj koji se u mnogo čemu razlikovao od „*vanarmijskih*“ domova kulture, jer je predstavljao spoj zadovoljavanja različitih potreba. Osim „*prostora za kulturno uzdizanje i razonodu*“ (univerzalne sale sa binom, biblioteke sa čitaonicom), ovi objekti su gotovo obavezno imali restoranski dio (kuhinju sa trpezarijom) sa ljetnjom baštom i natkrivenom pozornicom za muziku, zatim, smještajni dio (tzv. spavaonice za starješine), edukativni dio (sale za sastanke i predavanja, učionice, kabinete, laboratorije), administrativni dio (kancelarije, upravu), i obavezno neki sportsko-rekreativni sadržaj zatvorenog tipa (bilijar, kuglanu, šah-salu, stoni-tenis i sl.), a vrlo često, ukoliko je lokacija zadovoljavala, praćeni su i sportskim terenima na otvorenom. Pored toga, ovi objekti su uvijek, što nije bio slučaj sa domovima kulture, bili dobro tehnički opremljeni, naročito za aspekta grijanja (najčešće kotlarnicom na tečno gorivo). (Šaranović, 1963)

Domovi JNA građeni su najprije lokalno, u sklopu vojnih garnizona, („u periodu od 1953. do 1963. godine izgrađeno je 50 domova Armije, i to pretežno u manjim garnizonima“), da bi ubrzo postali „*ugledne kulturne ustanove ne samo Armije već i našeg kulturnog života u celini*“, od izuzetnog značaja za „*ideološko-političko izgrađivanje*“ (Šaranović, 1963), najčešće smješteni na najkvalitetnijim i najatraktivnijim lokacijama, uglavnom u centralnim zonama gradova koji su bili regionalni vojni centri. Namjera Domova JNA bila je da „*postanu istinski kulturni, obrazovni i sportski centri celokupnog sastava oružanih snaga starešina i vojnika*“ (Knežević, 1971). Ideološko-politički rad odnosno „*ideološko uzdizanje starešina*“ je bio jedan od osnovnih zadataka domova JNA. Domovi JNA su težili „*da svome članstvu pruže najbolja ostvarenja sa područja jugoslovenske kulture, ulažući napore da putem svojih programa deluju vaspitno, da jačaju bratstvo i jedinstvo i shvatanje o nedeljivosti interesa jugoslovenskog socijalističkog društva*“ (Šaranović, 1963).

Na teritoriji Crne Gore je postojalo nekoliko većih objekata ove namjene, koji su izgrađeni u periodu nakon Drugog svjetskog rata, i to u Podgorici (oko 1962. godine), Nikšiću (1964.), Pljevljima (1978.) i Tivtu (1989.) (Stamatović-Vučković, 2018: 215-231). U pojedinim gradovima su bili izgrađeni i preuređeni manji objekti, a u nekim gradovima su bili predviđani ali nikada nisu izgrađeni, kao što je slučaj sa Herceg Novim. Dom JNA u Herceg Novom je bio predviđen uz Njegoševu ulicu, na lokaciji između objekta Pošte i samostana Sv. Antuna, i trebalo je da ima korisnu površinu od 4.500 m² i da sadrži: univerzalnu salu, restoran društvene ishrane, smještajni dio, učionički dio i prostorije za razonodu.³ Ovaj objekat ipak nije izgrađen jer se

„izgradnjom Dvorane „Park“ pokazalo da je suvišno imati dvije dvorane na tako malom odstojanju, od svega tridesetak metara. Zbog potrebe stvaranja većeg parking prostora na ulazu u pješačku zonu centra grada, kao i pronalaženja ekonomičnijeg saobraćajnog rješenja, mijenja se namjena lokacije ostavljene za Dom JNA.“⁴ Osim toga, „objekat bi svojim glomaznim gabaritom ugrozio objekat samostana Sv. Antuna, kao i panoramu Herceg Novog, gledanu sa mora“.⁵ Preporučeno je da se „kod određivanja lokacije budućeg Doma JNA, računa da Dom svojim sadržajem može da podmiri potrebe dijela grada za kulturnim i javnim sadržajima“, i razmišljalo se da se izgradi u Meljinama ili nekoj drugoj mjesnoj zajednici, do čega ipak nije došlo. U Baru je takođe postojao objekat manjih gabarita za potrebe JNA, sa kancelarijskim prostorima, učionicama i kabinetima i kuhinjom sa trpezarijom, ali nije imao univerzalnu salu.

Za domove JNA koji su izgrađeni šezdesetih godina, u Podgorici i Nikšiću, nema podataka o autorima, jer je to, između ostalog, bilo vrijeme „kolektivne gradnje“ kada je arhitektura bila „narodni, zajednički“, a ne „individualni“ čin. Pored toga, tih godina su projekti često preuzimani iz drugih sredina, pa su se podaci o autoru lako gubili. Arhitektonski objekat je, kao proizvod potreba društva trebalo da bude, prije svega funkcionalan, da obezbijedi dovoljno prostora za potrebne namjene, bio je više „tehnički“, a ne „kreativni“ čin, pa je i autorstvo bilo često zanemarivano, što nije slučaj sa objektima izgrađenim kasnije, krajem sedamdesetih i osamdesetih godina. (Stamatović-Vučković, 2018: 217)

Domovi JNA u Podgorici i Nikšiću

Dom JNA u Podgorici, izgrađen je početkom šezdesetih godina 20. vijeka, ukupne površine 6.650 m², prizemlje i tri spratne etaže, po površini je bio najveći objekat tog tipa u Crnoj Gori.⁶ Izgrađen je u posljednjim naletima „frontovske izgradnje“ u širem centru novog grada Titograda, na vrlo atraktivnoj lokaciji u jednom od meandara rijeke Ribnice, na mjestu nekadašnje katoličke crkve izgrađene 1904. godine i potpuno srušene u savezničkom bombardovanju 1944. godine. (Burzan, 2011)⁷ Na tom urbanom potezu uz magistralu (Ul. Marka Miljanova), uspostavljajući specifičan

4 ID UP ZP/OHN

5 ID UP ZP/OHN

6 Ukupna površina sa terasom 7.730 m². KN/AVCG

7 „Pored crkve bila je i fratrova kuća... stradali su i kuća i crkva“, (Burzan, 2011)

mada prilično zatvoren odnos sa rijekom, objekat je u vrijeme kada je izgrađen bio „urbani marker“ tog dijela grada, koji je avangardno označio i vojnu stambenu zonu kasnije izgrađenu u njegovoj neposrednoj blizini.

Istorijsko-prostorna promjena koja se, reklo bi se, u ovom slučaju desila spontano, može se posmatrati i u svijetlu širih simboličkih konotacija kao stvaranje novih ideoloških obilježja karakterističnih za socijalizam – „prostor crkve“ postaje „prostor JNA“ – „slavljenje boga“ prelazi u „slavljenje vojske“, glavnog branioca najveće tekovine NOR-a bratstva i jedinstva. (Stamatović-Vučković, 2018: 218 - 225)

Slika 1. Ostaci katoličke crkve iz 1904. godine, porušene u Drugom svjetskom ratu, na lokaciji kasnije izgrađenog Doma JNA.

Slika 2. Dom JNA u Podgorici lociran u meandru rijeke Ribnice – pogled odozgo.

Centralni sadržaj Doma bila je univerzalna sala sa 528 sjedišta (koja se koristila kontinuirano kao bioskopska sala), zatim, učionice, biblioteka sa čitaonicom, laboratorijske prostorije, kancelarije, spavaonice za starješine (5 spavaonica), učionice i kabineti, kuhinja sa trpezarijom (200 mjesta), prostor za kulturno uzdizanje i razonodu, sale za sastanke i predavanja, kotlarnica na tečno gorivo (centralno grijanje), magacini, dva garažna mjesta, ljetnja pozornica sa 520 mjesta i fontanom, površine 1.292 m².

Na ulaznoj strani objekta formiran je prostrani prilazni plato u zelenilu, što je, dvojako formiranom glavnom ulazu – frontalno i sa boka, davalo dodatni svečani značaj. Glavni sadržaji Doma – sala i restoran, bili su orijentisani ka unutrašnjem dvorištu, što je, naročito za restoran bilo od posebnog značaja jer je omogućilo formiranje velike bašte sa nekoliko tipova sjedjenja (slobodni stolovi i odvojeni separei natkriveni pergolama), kao i posebno definisan natkriveni prostor za muziku, što je bila jedna od specifičnosti u uređenju terasa u svim domovima JNA do osamdesetih godina. Bočni dio objekta na zapadnoj strani je, zahvaljujući pokrenutosti terena ka rijeci, bio spušten i razvio se kroz dvije suterenske etaže. Tri spratne etaže, povezane centralno postavljenim jednokrakim stepeništem, bile su namijenjene administrativnim aktivnostima i smještajnim mogućnostima za starješine.

Slika 3. Dom JNA u Podgorici – Izgradnja prilaznog platoa ispred glavnog ulaza.

U oblikovnom smislu, objekat ima izrazit funkcionalistički karakter uočljiv kroz ortogonalnu matricu i modularnu podjelu fasada i primjenu kamena u oblaganju zidnih platana u prizemnoj etaži. Vertikalna komunikacija – stepenište, završeno ravnom horizontalnom pločom, vodilo je do izlaska na krovnu terasu, iznad trećeg sprata – oblikovni detalj takođe uobičajen u završetku objekata ravnim krovom šezdesetih godina.

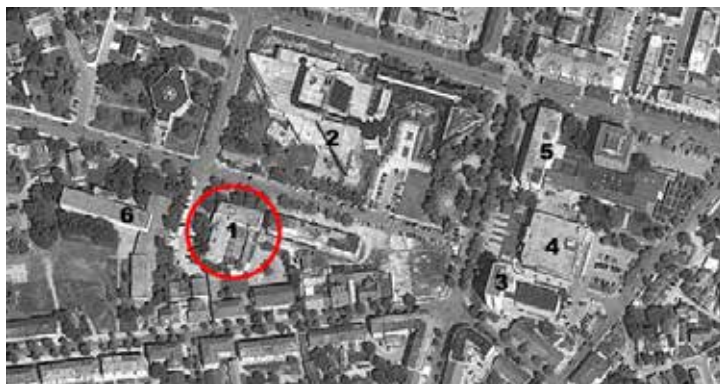
Dom JNA u Nikšiću, lociran u centru grada, „izgrađen je 1964. godine, a use-ljen 1965. godine“ (Mandić, 2012) (u projektnoj dokumentaciji za rekonstrukciju objekta „sa relativno nepreciznim podacima“ pretpostavlja se „da je objekat građen 1958. godine“)⁸. Objekat se navodi kao primjer „nomadske arhitekture“, odnosno „pozajmljenog projekta“ koji nije projektovan za stvarnu lokaciju u Nikšiću, već je arhitekti Đorđiju Minjeviću u Opštinskom birou u kome je tada radio, „dat nedovršen projekat koji je bio urađen za Herceg Novi“ sa „zadatkom da mu se proširi bioskopska sala“. (Minjević, 2008: 91) Dvije dominantne karakteristike arhitekture pedesetih i šezdesetih godina u SFRJ – univerzalnost i funkcionalnost, zasnovane na modernističkim principima, omogućavale su „šetnju“ projekata iz jednog mjesta u drugo, ali je često upravo njihova oblikovna neprilagođenost, prije svega klimatskim uslovima, ukazivala na njihovo strano porijeklo.

Moć i značaj vojske šezdesetih godina u SFRJ je bio neprikosnoven, „vojska je bila nejrespektovaniji faktor, pogotovu u malom gradu“, pa je odabir lokacija za objekte vojne namjene, što sigurno nije slučaj samo u Nikšiću, najčešće bilo pitanje „ambicija komandanta, tek proizvedenog generala i političkog rukovodstva“, a njihove odluke su bile presudne, čak i kada nijesu bile „u skladu sa generalnim urbanističkim planom“⁹. Tako se, taj „nedovršeni uvezeni projekat“, nakon korekcija (proširenja bioskopske sale) arhitekta Minjevića¹⁰ realizovao na atraktivnoj lokaciji u centru grada, na Trgu Lenjina, u blizini nove zgrade Opštine, koju je takođe, „pod pritiskom opštinskog rukovodstva i za svega par dana“, projektovao arhitekta Minjević par godina ranije, tj. 1962. godine (Minjević, 2008: 77).

8 TO GP/GH

9 U kontekstu Nikšića, misli se na plan iz 1958. godine. (Minjević, 2008: 91)

10 Korekcije na projektu (proširenje bioskopske sale) arhitekta Minjević je, kako sam navodi, uradio kao obavezan zadatak „vojnu vježbu“. (Minjević, 2008: 91)

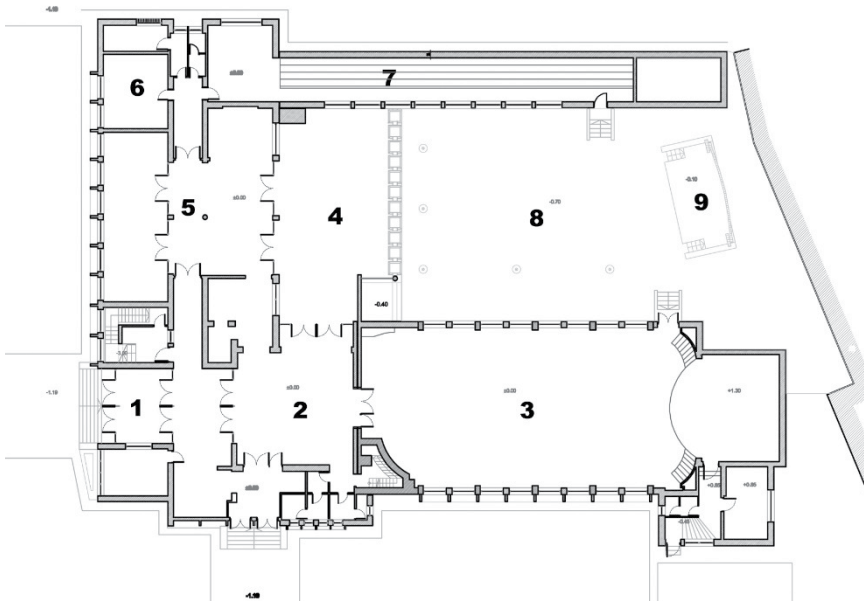

Slika 4. Dom JNA u Nikšiću, pozicija u centru grada: 1 – Dom JNA, 2 – nedovršeni Dom revolucije, 3 – Opština, 4 – Robna kuća, 5 – Hotel „Onogošt“, 6 – Gimnazija (sada osnovna **škola**)

Dom JNA je tako prerađenim projektom dobio veliku salu (bez prostora pozornice), kapaciteta 300 sjedišta (uglavnom korišćenu kao bioskop) (Simonović, 2012), izložbeni hol, prostorije za kulturno uzdizanje i razonodu (biblioteka sa 30.000 knjiga), obaveznu „kuhinju sa trpezarijom“ sa 90 mjesta, kancelarijske prostore, učionice, kuglanu, prostore za stoni-tenis, bilijar, šahovski klub, magacinski i tehnički prostor (kotlarnicu)¹¹ kao i otvorenu terasu, sa podijumom za muziku, „najveću baštu u gradu sa oko 400 mjesta“, (Mandić, 2012). Bruto površina prizemlja je bila 1.182 m², sprata 484 m², a ukupna bruto površina objekta sa dvorištem i terasom je 1.968 m².¹²

¹¹ LI/AVCG

¹² TP GP/GH

Slika 5. Dom JNA u Nikšiću, osnova prizemlja: 1 – glavni ulaz, 2 – hol/izložbeni prostor, 3 – glavna sala, 4 – terasa, 5 – trpezarija, 6 – kuhinja, 7 – kuglana, 8 – dvorište, 9 – natkriveni prostor za muziku.

Ubrzo po otvaranju Dom JNA je postao „aktivan sudionik kulturnog života grada“ i „mjesto okupljanja ne samo vojske nego i mladih“, gdje su se „odigravale mnoge predstave, koncerti, književne večeri, izložbe i zabave, ali i škole jezika, slikanja, muzike“. (Mandić, 2012) U potpunosti je potvrđivao namjeru koju su objekti ove namjene i imali, a to je da predstavljaju „sponu između vojne i civilne strukture“ i da „omoguće ljudima koji su u vojsci, a došli su sa strane, da što bolje upoznaju grad, a ljudima iz grada da što bolje upoznaju vojsku“, odnosno da budu „dom za narod“. (Mandić, 2012) I ovdje se, kao na objektu u Podgorici, uočavaju slični arhitektonski elementi, zasnovani na funkcionalističkim principima koji definišu oblikovne karakteristike objekta: modularna fasada, sada naglašene vertikalnosti i izlazak na krovnu terasu sa horizontalnom pločom i lakim stubovima.

Slika 6. Dom JNA u Nikšiću, izgled (fotografija iz 70-ih godina)

Dom JNA u Pljevljima (1978)

U drugoj polovini sedamdesetih godina, gradi se i Dom JNA u Pljevljima, (1974–1978. godine) po projektu arhitekta Žarka Tomića iz Projektantskog biroa Stambenog preduzeća iz Pljevalja. Stambeno preduzeće iz Pljevalja je „radilo poslove urbanizma za potrebe Skupštine opštine Pljevlja“ i bilo obrađivač prvog urbanističkog dokumenta – Urbanističkog programa iz 1972. godine, na bazi čega su kasnije rađeni detaljni urbanistički planovi i detaljna urbanistička rješenja koja su generisala urbani razvoj Pljevalja u drugoj polovini vijeka.¹³

Izgradnja Doma JNA u Pljevljima objašnjavala se činjenicom da je „grad Pljevlja jedan od vodećih industrijskih centara SR Crne Gore“ i da će „kompletiranje postojećeg garnizona biti potpuno sa izgradnjom Doma JNA, jer postojeći Dom ne dozvoljava ni minimum uslova koje treba da pružaju takvi objekti“.¹⁴ Potrebna površina Doma dobijena je na osnovu broja aktivnih vojnih lica na području opštine, odnosno procjeni da je potreban objekat „srednjeg kapaciteta“, površine oko 2.500 m² i spratnosti P+3.¹⁵ I ovdje je, kao što je to bio slučaj i u Nikšiću, investitor (Vojna

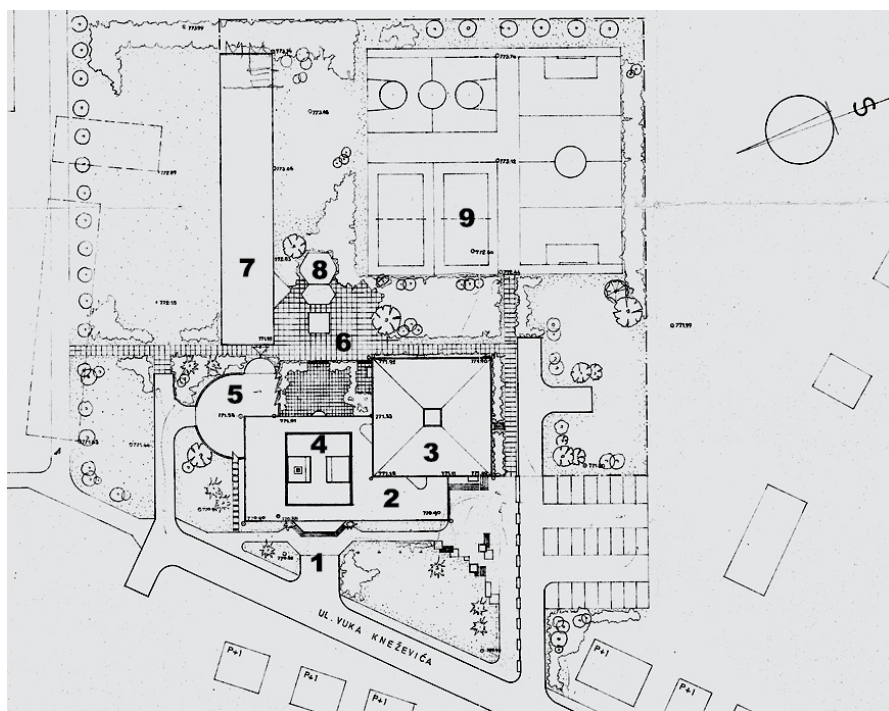
¹³ „Svoju urbanističku koncepciju do Prvog svetskog rata, grad je zasnivao na Situacionom planu iz 1891. godine, od strane austro-ugarske vojne komande. Idejni urbanistički plan urađen je 1950. godine, a dopunjavao je 1957. i 1968. godine. Skupština opštine 1981. godine donosi odluku o izradi GUP-a, a nosioci izrade bili su RO za urbanizam i projektovanje „20. novembar“ Pljevlja i Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje Beograd, plan je usvojen 1985. godine.“ (Terzić, 2009: 513)

¹⁴ PIT/AOP

¹⁵ „Područje garnizona Pljevalja ima oko 380 ljudi aktivnog vojnog sastava, rezervnih starješina i vojnih penzionera. U smislu ovih potreba optimalna površina Doma iznosila bi oko 2.500 m², neto površine (srednji kapacitet). Objekat raditi spratnosti najviše P+3.“ PIT/AOP

pošta) već bio odredio odgovarajuću lokaciju „kod starog Doma zdravlja“, a zemljište je ustupljeno bez naknade „kao i bez naknada za komunalno uređenje“.¹⁶

Tako je ovaj objekat, prije svega po želji investitora, a ne po smjernicama urbanističko-planske dokumentacije, lociran na terenu zvanom „Čitluk“ koji se nalazio neposredno uz gradski park i „budući sportsko-rekreativni centar“, u slijepoj ulici Vuka Kneževića. U ovoj zoni, pored „napuštenog objekta bivšeg Doma zdravlja i pomoćnih objekata“ dominirali su i individualni stambeni objekti, pa se razmišljalo o njihovom uklanjanju kako bi se postigao kontinuitet zelenih površina parka uz dodate sportske sadržaje. (Stamatović-Vučković, 2018: 226 - 230)

Slika 7. Dom JNA u Pljevljima – situacija: 1 – glavni ulaz, 2 – hol/foaje, 3 – univerzalna sala, 4 – administrativni i smještajni dio (P+3), 5 – kuhinja, 6 – terasa/dvorište, 7 – kuglana, 8 – natkriveni prostor za muziku, 9 – sportski tereni.

¹⁶ Organ uprave za poslove urbanizma Skupštine opštine Pljevlja i Projektantski biro Stambenog preduzeća iz Pljevalja su radili na pripremi lokacije i davanju urbanističkih uslova. Investitor je bila Vojna pošta 2939 Titograd, a izvođač Građevinsko preduzeće „Zlatibor“ iz tadašnjeg Titovog Užica. S/AVCGP

Nepostojanje detaljnih urbanističkih planova i urbanističko-tehničkih uslova, dalo je slobodu kako investitorima, u ovom slučaju JNA, tako i projektantu, čiji je zadatak bio i da definiše „položaj objekta u odnosu na ulicu i druge objekte“ i da ih „tačnije odredi detaljnim situacionim planom prilikom izrade glavnog projekta, uz saglasnost sa Projektantskim biroom Stambenog preduzeća iz Pljevalja“.17 Arhitektura je nastajala „lokalno“ i „dogovorno“, a Projektantski biro Stambenog preduzeća, čiji je direktor u to vrijeme bio i projektant objekta, donosila je odluke o lokacijama i odobravalala projekte, u dogovoru sa opštinskim organima. (***, 1976)¹⁸

Na osnovu Programa za izradu investiciono-tehničke dokumentacije iz 1974. godine objekat je dobio niz različitih sadržaja, uglavnom karakterističnih za domove JNA: univerzalnu dvoranu kapaciteta 350–380 sjedišta sa „scenom sa zakulisnim prostorom“, kuhinju sa trpezarijom od 100 mjesta, ljetnju terasu sa podijumom za muziku sa 200 mjesta, smještajne kapacitete (spavaonice za starješine, 4 jednokrevetne i 2 dvokrevetne sobe) na trećem spratu, upravu i kancelarije, biblioteku sa čitaonicom i učionicama na prvom spratu, „prostore za razonodu“ (foto-sekcija, šah-sala, bilijar, stoni-tenis) na drugom spratu, kao i kotlarnicu sa klima-komorom i parking-prostor za 20 vozila.¹⁹ Pored ovih sadržaja, kasnije su dodati i sportski sadržaji: kuglana i zatvoreni bazen.

Ono što ovaj objekat, po sadržajima koji su bili zastupljeni izdvaja od drugih iste namjene na teritoriji Crne Gore, jeste upravo dominacija sportsko-rekreativnih sadržaja, sigurno posljedica ideje o „budućem sportsko-rekreativnom centru“ u tom dijelu grada. Naime, i površina parcele se u procesu projektovanja povećala sa 8.000 m² na 10.000 m².²⁰ Tako se, osim standardnih, više rekreativnih sadržaja, kao što su bilijar, stoni-tenis i šah-sekcija, pojavila i „univerzalna četvorostazna kuglana“ u suterenu (407 m²), „manji zatvoreni bazen“ i sportski tereni na otvorenom (košarka, odbojka i rukomet). Iako je idejnim projektom bio predviđen kao sastavni dio

17 TO GP/AOP

18 Korišćena je svaka prilika da, ukoliko arhitektura nije imala dominantan spomenički karakter, bar bude praćena nekim spomen-obilježjem. I u ovom slučaju je izgradnja novog objekta bila praćena idejom opštinskih vlasti da investitor „na pogodnom mjestu ispred Doma finansira i izgradi Spomen-obilježje sa bistom Vuka Kneževića, narodnog heroja čije ime nosi ulica u kojoj se Dom nalazi“. TO GP/AOP

19 PIT/AOP

20 „Površina parcele sa zelenim površinama i sportskim terenima je iznosila najprije oko 8.000 m², da bi se kasnije povećala na oko 10.000 m²“, TO GP/AOP

objekta, kako funkcionalno tako i oblikovno, bazen ipak nije izgrađen, pa se objekat kuglane pojavio samostalno, bez tople veze sa glavnim dijelom.

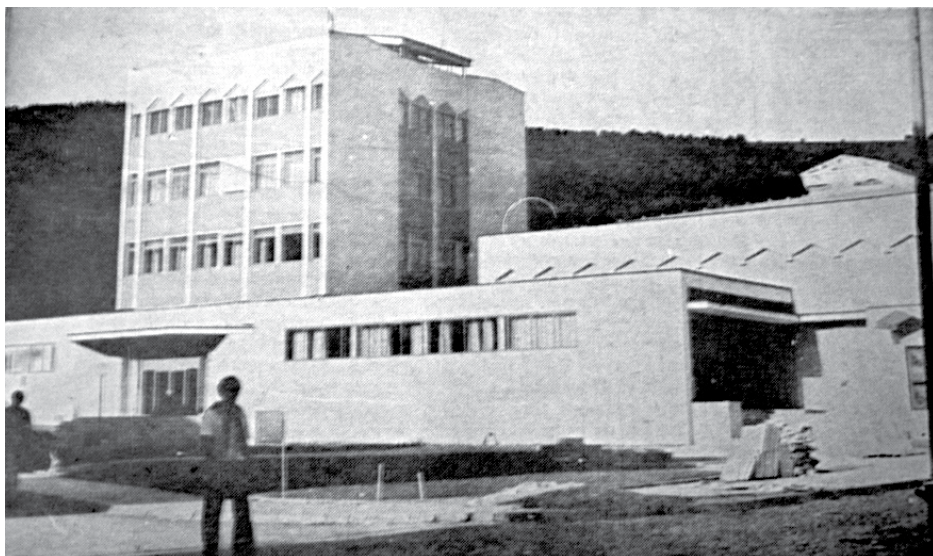
Sagledavanjem objekta, odmah se uočavaju, i u funkcionalnom i u oblikovnom smislu, „tri osnovne mase“ koje funkcionišu kao tri odvojene, nezavisne cjeline.²¹ Dominantnu vertikalnu cjelinu predstavljao je ulazni dio sa glavnim holom, restoranom, prostorijom za bilijar i stoni-tenis, kuhinjom sa ekonomskim dijelom i foaje sa ulazom, nad kojim se podiže najviši dio objekta (P+3), u kome je bila smještena biblioteka sa čitaonicom i potrebnim brojem učionica, na prvom spratu, administrativni dio na drugom spratu i smještajni dio, dvokrevetne i jednokrevetne sobe, sa mokrim čvorovima, na trećem spratu.²² Drugu oblikovno-funkcionalnu cjelinu horizontalne dominacije, predstavljala je univerzalna dvorana za 350 sjedišta i pratećim sadržajima, čiji je poseban kvalitet bila mogućnost da se „lako može pretvoriti u salu sa duplo više mjesta“ (***, 1979: 1). Treću, „zasebnu cjelinu u okviru masa“ predstavljala je kuglana, postavljena „upravno na pravac pružanja ostalih sadržaja“, čiji je položaj bio uslovljen „manjim zatvorenim bazenom u idejnom rješenju, od koga se odustalo, pa je kuglana ostala kao samostalan objekat“.²³ Namjera investitora i projektanta je bila da se, s obzirom na to da se radilo o reprezentativnom objektu od značaja za grad, „Dom JNA tretira najsavremenijom obradom i opremom, uređajima i instalacijama“, ali se „nastojalo da sav materijal i oprema budu domaće proizvodnje“, pa su primijenjeni samo kvalitetni materijali i obrada površina.²⁴

21 TO GP/AOP

22 TO GP/AOP

23 TO GP/AOP

24 TO GP/AOP

Slika 8. Dom JNA u Pljevljima neposredno pred otvaranje, septembra 1978. godine.

Nakon otvaranja ove „moderne građevine čija je izgradnja stajala nekoliko desetina miliona dinara“ 1978. godine, na dan oslobođenja Pljevalja²⁵, i koja je predstavljala „svojevrsan dar vojnika gradu“ (***, 1979: 1), ona je, „sa savremenom dvoranom i modernom kuglanom“ ubrzo postala centar kulturnih i sportskih zbivanja, ne samo u gradu već i šire. U Domu JNA počeli su se održavati svi značajni kulturni događaji, kao što su bili: izložbe slika, koncerti, pozorišne predstave (uglavnom radničkih amaterskih pozorišta), književne večeri, plesne škole, svečane sjednice i sl. (***, 1979a: 6)²⁶ Moderna kuglana, „jedna od najboljih u Crnoj Gori“ omogućila je da Pljevlja budu „domaćin najboljim kuglašima republika i pokrajina“. (***, 1978: 14)

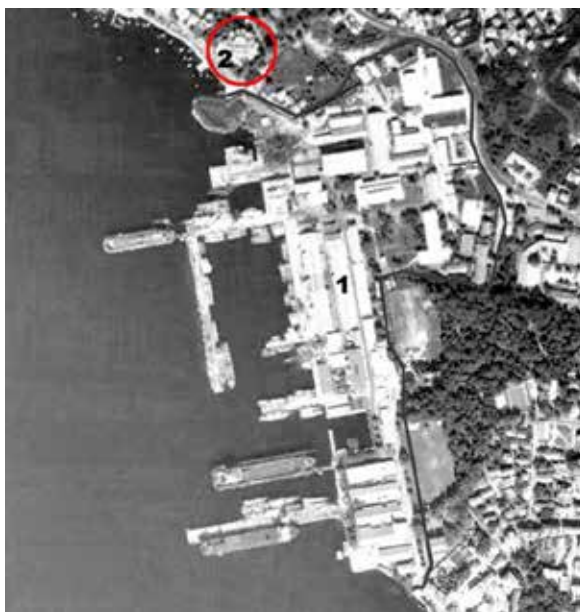
Dom JNA u Tivtu (1989)

Dom JNA u Tivtu arhitekta Aleksandra Đokića (u saradnji sa arhitektom Branislavom Đunisijevićem), projektovan i građen u periodu od 1985. do 1989. godine, predstavlja sublimaciju istorijskog razvoja tivatskog Arsenala od njegovog osnivanja 1889. godine pa sve do 1989. godine, naročito njegovog uspješnog poslovanja u periodu sedamdesetih i osamdesetih godina 20. vijeka kada se, slaveći 100-godišnji-

²⁵ 1978. godine, kada je otvoren Dom JNA bilo je 35 godina od oslobođenja Pljevalja, 22. septembra 1943. godine.

²⁶ Koncert grupe „Smak“ je bilo prvo gostovanje jedne grupe zabavne muzike u Pljevljima, (***, 1979a: 6)

cu, već bio razvio u važan „centar specijalne vojne industrije“ (***, 2003: 144) koji je imao veliki uticaj na razvoj opštine Tivat. U tom smislu, ovaj objekat je nosilac raznovrsnih konotacija nastalih kroz ukrštanje društvenih, istorijskih, političkih i autorskih uticaja. (Stamatović-Vučković, 2018: 231 – 235)

Slika 9. Tivatski arsenal: 1 – MTRZ „Sava Kovačević“, 2 – Dom JNA.

Tivatski arsenal, odnosno Mornaričko-tehnički remontni zavod „Sava Kovačević“, od 1953. godine, razvio se „iz pomorskog arsenala austro-ugarske ratne mornarice, osnovanog 1889. godine“, a kasnije iz „arsenala mornarice Kraljevine Jugoslavije kada je, 1921. godine postao dio Jugoslovenske ratne mornarice“. ²⁷ Paralelno sa razvojem arsenala, još u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, stvarala se i razvijala radnička klasa na ovom području, a u toku Drugog svjetskog rata poginuo je 121 radnik Zavoda, a 256 ih je bilo u logorima.“ (***, 1989: 21, 86) Arsenal je u poslijeratnom periodu postao simbol novog društvenog uređenja koje je imalo za cilj da proizvede „savremenog samoupravnog radnika“.

²⁷ Na zemljištu koje je opština Tivat besplatno dodijelila austro-ugarskoj mornarici. „U interesu razvoja Tivta, Opštinsko vijeće 24. marta 1889. godine donosi odluku da se mornarici besplatno ustupi zemljište između rtova Seljanovo i Pakovo za izgradnju arsenala, koji će biti službeno nazvan ARSENALE, FILIALE TEODO. Odluku Opštinskog vijeća svečano je austrijskom admiralu uručio načelnik opštine Tivat, kapetan Marko Krstović, na bojnom brodu „KAISER FRANZ JOSEPH I“, koji je bio usidren u Tivatskom zalivu.“ (Teodo je bio italijanski naziv za Tivat). (***, 1989: 21-24)

Izgradnjom pomorskog arsenala započeo je i „proces industrijalizacije i urbanizacije Tivta“, pa je od tipičnog primorsko-poljoprivrednog mjesta, sa kraja 19. vijeka, Tivat „postao moderan pomorski grad“ čiji je razvoj u velikoj mjeri bio vezan za razvoj MTRZ „Sava Kovačević“. (***, 1989: 23) Broj zaposlenih je u poslijeratnom periodu bio u stalnom porastu i početkom pedesetih godina (kad je imao 869 radnika) „radni kolektiv je dobio bioskopsku salu „Radnik“ od preko 400 sjedišta“, čime je bilo „riješeno jedno ozbiljno pitanje kulturno-vaspitanog uzdizanja članstva podružnice Remontnog zavoda kao i pripadnika Jugoslovenske armije i građana Tivta.“ (S.M., 1951: 2) Nakon prestanka „finansiranja iz armijskog budžeta i početka poslovanja po principu sticanja i raspodjele dohotka“²⁸ materijalno stanje u Zavodu se poboljšava, a izuzetan finansijski napredak Zavoda dešava se sedamdesetih i osamdesetih godina (kada zapošljava oko 1.287 radnika), i kada se, krajem osamdesetih, odvijala i druga faza modernizacije.²⁹ Uspješno poslovanje odrazilo se i na poboljšanje standarda radnika, pa su u centru Tivta uređene i društvene prostorije sa bibliotekom.³⁰

Svakako najveći arhitektonski poduhvat javnog karaktera koji je Zavod preduzeo bio je Dom JNA, završen 1988. godine, „moderanog izgleda i komforne opremljenosti“ (***, 1989: 93) čiju je izgradnju i opremu finansirao isključivo MTRZ „Sava Kovačević“, proslavljajući tako 100-godišnjicu postojanja i rada i pokazujući, upravo arhitekturom, svoj progresivni razvoj i finansijsku stabilnost. Stari Dom JNA koji se nalazio uz jadransku magistralu, podignut za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, bio je oštećen u zemljotresu 1979. godine i kasnije srušen, što je dodatno pokrenulo ideju izgradnje novog Doma na istoj parceli.

Iako je projekat Doma bio zasnovan na prvonagrađenom idejnom rješenju arhitekata Đokića i Đunisijevića, dobijenom na javnom arhitektonsko-urbanističkom konkursu, ipak su se, u njegovoj daljoj razradi, razmatrale dvije idejne varijante („A“ i „B“), vjerovatno kao posljedica nedoumica o pozicioniranju objekta na parceli, jer je izgradnja objekta na obali podrazumijevala i konstruktivno i finansijski zahtjev-

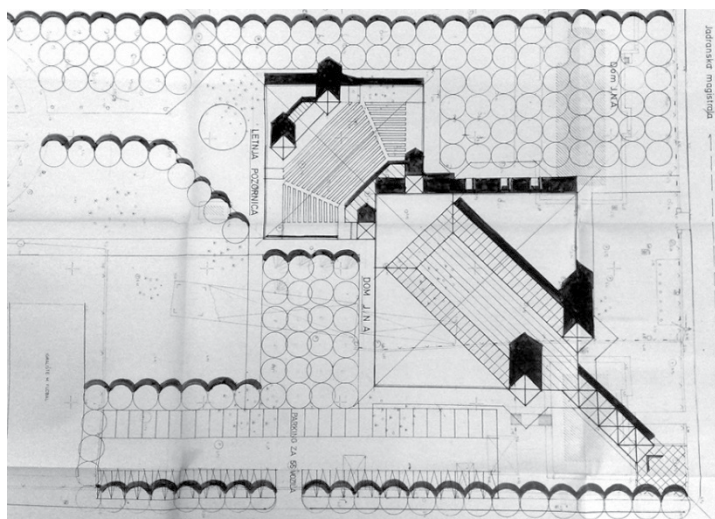
28 1966. godine Zavod počinje izgradnju društvenih stanova i dodjelu kredita za vlastite kuće radnika. Tako se i Zavod uključio u stambenu izgradnju Tivta. (***, 1989: 103 - 110)

29 Proizvodnjom ratne tehnike, vršenjem remonta i održavanja podmornica za potrebe JNA kao i nekih nesvrstanih zemalja, zatim, Zavod vrši remont brodova trgovačke flote i stranih ratnih brodova, što je donosilo značajan devizni prihod. (***, 1989: 104)

30 Zavod je izgradio i garnizonsku ambulantu, dvije zgrade za smještaj posada za vrijeme remonta brodova, pomogao izgradnju regionalnog vodovoda, podizanje dječjeg vrtića u Seljanovu i značajno učestvovao u radu društveno-političkih, kulturnih i sportskih organizacija Tivta. (***, 1989: 109 - 110)

nije rješenje (upotrebu šipova za fundiranje). Takođe je trebalo zadržati postojeći kulturno-istorijski spomenik koji se nalazio na parceli, sakralni objekat iz 18. vijeka, a osim toga, i stari dom JNA je bio lociran uz magistralu.

Varijanta „B“ je bila potpuno suprotne koncepcije od varijante „A“, kako u urbanističkom smislu, povlačenjem objekta od mora i postavljanjem dijagonalno i uz glavnu ulicu (jadransku magistralu), tako i u oblikovnom smislu, tvrde, netransparentne arhitekture. I u ovoj varijanti bila je uočljiva jasna simbolika iskazana kroz „prisustvo snažnih kamenih kula koje asociraju na obrise starih primorskih gradova“, sa „neuobičajenim oblikovanim uglovima“, kao znacima postmoderne arhitekture „koja se pamti i pored koje čovek ne može da prođe indiferentno“ (***, 1985)³¹, ali je ta simbolika za proizvod imala zatvorenu, introvertnu arhitekturu neprimjerenu parkovskoj lokaciji i odnosu prema moru. Na prostoru iza objekta bila je predviđena i ljetnja pozornica „tako da pokriveni i otvoreni deo objekta čine jedinstvenu funkcionalnu i kompozicionu celinu“.³² I u funkcionalnom smislu pristup u varijanti „B“ je bio različit, univerzalna sala sa 500 mjesta je bila predviđena u prizemlju, a otvoreni prostor ljetnje pozornice je bio dominantan na parceli.

Slika 10. Proces projektovanja Doma JNA – Varijanta „B“, uz jadransku magistralu.

31 OP/APM

32 OP/APM

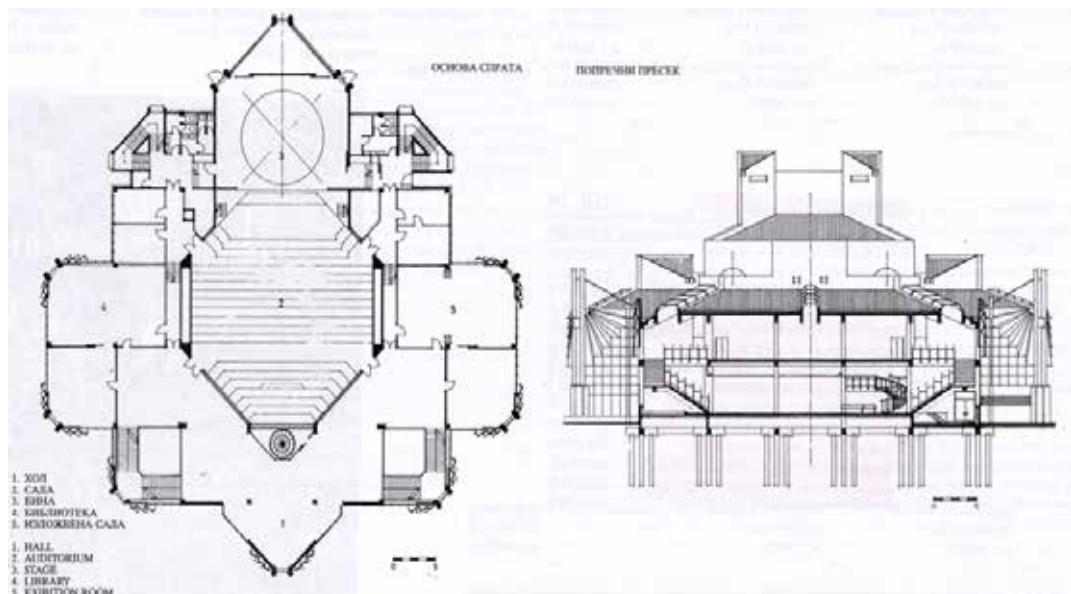
Prihvaćena varijanta „A“ nudila je objekat „neposredno na morskoj obali“³³, vezan za more, „ulazna partija i klub-bife su direktno vezani za prostrani pješački trg na obali mora“, sportski tereni su u dijelu prema magistrali, uključena je postojeća ljetnja bašta i zadržan kulturno-istorijski spomenik, inače skromnih dimenzija. U funkcionalnom smislu objekat je sadržao veliki ulazni hol kroz koji se sagledava i galerija sprata, komotnu univerzalnu salu od 500 mjesta na prvom spratu, do koje se stiže sa dva simetrična, markantno postavljena bočna stepeništa, binu sa pratećim sadržajima, prostor za biblioteku i izložbeni prostor, kancelarijski i pomoćni prostor na spratu i etaži iznad u jednom dijelu objekta. U prizemlju se, pored garderoba, nalazio klub-bife sa terasom prema moru, a u dijelu ispod gledališta prostorije za sportske sadržaje, kao i tehnički i magacinski prostori.

Položaj na morskoj obali, masivni volumen binskog prostora i prostrani kubus iznad univerzalne sale „simbolišu prisustvo grada i lokalnog graditeljstva“, „stakleno fasadno platno asocira na vreme u kome se objekat gradi i mogućnost za primenu solarne energije“ (fasade zaštićene od sunca originalnim „krilima“), (Bjelousov, 2009: 172-173), a „bele betonske lepeze, uz udvojene stubove i zategnute sajle, asociraju na siluete ukotvljenih brodova – jarbole“ pogotovo za vrijeme bonace, kada se čitava struktura ogleda u morskoj površini. (Manević, 1995: 132)

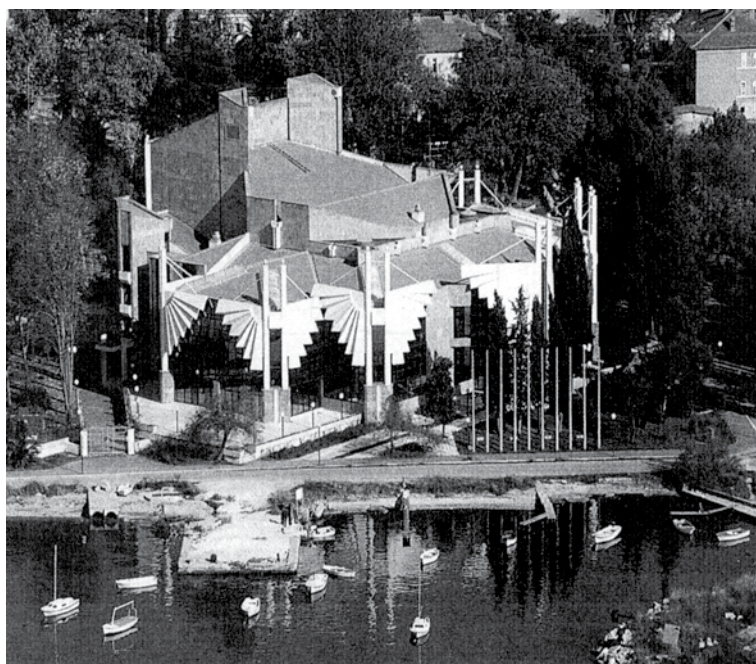
Arhitektura „obilježava mjesta“, nadovezujući se na postojeća stvara nova značenja, postaje jedan od prepoznatljivih urbanih simbola – „kuća koja govori simbolima“ (Mladenović, 1989: 10). Ovdje se, pored lako čitljive simbolike, koja prije svega upućuje na „prisustvo mora“³⁴, iščitava i sav „pređeni put“ koji stoji iza Doma JNA u Tivtu. Arhitektonski objekat je uvijek rezultat akumulacije i kulminacije nekog procesa, u ovom slučaju stogodišnjeg.

33 OP/APM

34 TO GP/APM

Slika 11. Dom JNA – Varijanta „A“ - osnova prvog sprata (univerzalna sala) i poprečni presjek, temeljenje objekta na šipovima.

Slika 12. Dom JNA u Tivtu – pogled odozgo.

Zaključak

Domovi JNA, koji su predstavljali jedan od svojevrsnih simbola bivše SFRJ, kao i ono što su reprezentovali – vojnu moć nekadašnje države, od devedesetih godina XX vijeka gube svoju prvobitnu funkciju i značenja, praćenu i obaveznom promjenom vlasništva. Međutim, kao arhitektonski objekti specifične namjene i tipologije oni opstaju kao fizičke strukture na atraktivnim lokacijama na kojima se nalaze kroz razne oblike privatizacija i prenamjena. Dom JNA u Podgorici se, sada već kroz dugi niz godina, rekonstruiše u Muzički centar Crne Gore (radovi su otpočeli 2009. godine), dok je dom JNA u Nikšiću već prenamijenjen u Tehnopolis, otvoren 2016. godine. Vojno-remontni zavod u Tivtu 2007. godine postaje vlasništvo privatne kompanije pa time i pripadajući dom JNA, čime je, na žalost, potpuno isključena njegova javna funkcija kao objekta kulture – objekat se koristi uglavnom za administrativnu djelatnost vlasničke kompanije „Porto Montenegro“. Prilikom dugogodišnje rekonstrukcije Doma kulture u Pljevljima (otvoren 2018. godine) upravo je dom JNA u Pljevljima, u nedostatku drugog adekvatnog prostora u gradu, korišćen za neke oblike kulturnih aktivnosti, iako značajno zapušten i devastiran. Očekivalo bi se da i ovaj prostor pretrpi ozbiljnu rekonstrukciju kako bi odgovorio na neke od potreba grada, prije svega u djelu sportsko-rekreativne namjene, što bi, s obzirom na lokaciju bilo i najbolje usmjerenje tog objekta u budućem razvoju grada.

Postojanje ovih arhitektonskih objekata u kontekstu društveno-političke realnosti u kojoj su nastajali u vrijeme bivše SFRJ, kao i u kontekstu nove društveno-političke stvarnosti u kojoj se dešava njihova rekonstrukcija i prenamjena, omogućava slikovito isčitavanje, najprije starog a zatim i novog vremena u kontinuitetu njihovog trajanja kao, prije svega, prostornih (fizičkih) struktura odnosno potencijalnih prostornih resursa. To ukazuje na značaj arhitekture, koja pored svojih osnovnih, funkcionalnih (denotativnih) značenja, nosi i niz drugih, konotativnih značenja i predstavlja svojevrsnu, kako je Igo nazvao, „veliku knjigu čovječanstva“ (Viktor Igo, roman *Zvonar bogorodičine crkve u Parizu* iz 1831.).

REFERENCES:

1. Bjelousov, N. V. (2009). Poetika crnogorske arhitekture. CID. Podgorica
2. Gavriš, K. (1970). Za kakve domove kulture. *Kulturni život* (1–2): 22, Savez kulturno- prosvetnih zajednica Jugoslavije, Beograd
3. Ivanišević, M. (1976). Dom kulture u funkciji aktualnih kulturnih potreba i mogućnosti općine. *Arhitektura*, 29 (158–159), 21–23, Zagreb.
4. Knežević, B. (1971). Domovi armije – kulturni centri oružanih snaga. *Kulturni život* 8: 667–671. Savez kulturno- prosvetnih zajednica Jugoslavije Beograd.
5. Kodrnja, J. (1976). Ustanove za elementarnu difuziju kulture. *Arhitektura*, 29 (158–159): 25–27, Zagreb
6. Laslo, V. (1976). Domovi kulture u samoupravnom konceptu kulture. *Arhitektura*, 29 (158–159): 14-18, Zagreb
7. Lempi, Dž. R. (2004). Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja. Dan Graf, Beograd.
8. Manević, Z. (1995). Aleksandar Đokić. BMG, Beograd.
9. Minjević, Đ. (2008). Nikšić u sjećanjima. JU Stari grad Anderva, Nikšić.
10. Mladenović, I. (1989). 11 istaknutih arhitekata Jugoslavije, knjiga 2. Studio Linija A, Beograd.
11. Mutnjaković, A. (1976). Moguća polivalentnost funkcija prostora edukacije i društvenog života. *Arhitektura*, 29 (158–159): 44, Zagreb.
12. Rolier, A. (1971). Kulturni centri u Francuskoj. *Kulturni život* 4: 362–375. Savez kulturno- prosvetnih zajednica Jugoslavije, Beograd.
13. R.T. (1967). Dom omladine u Beogradu. *Arhitektura urbanizam*, 44: 8–11; Beograd.
14. S.M. (1951). Kolektiv Brodo-remontnog zavoda u Tivtu dobio bioskop. *Pobjeda*, 116 (18.05.1951.): 2, Cetinje.
15. Stamatović Vučković, S. (2018). Arhitektonska komunikacija: Objekti kulture u Crnoj Gori 1945 – 2000. Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
16. Terzić, S. Ed. (2009). Istorija Pljevalja. Opština Pljevlja, Pljevlja.

17. Šaranović, Lj. (1963). Aktivnost domova JNA. Kulturni život 5: 588–596, Savez kulturno- prosvetnih zajednica Jugoslavije, Beograd.
18. Šuvar, S. (1976). Škola kao dom kulture. Arhitektura, 29 (158–159): 12–13, Zagreb.
19. Ujes, A. (1979). Programsko-projektni zadatak za izradu idejnog projekta za Dom kulture u Risnu (oktobar, 1979). Risan – Beograd, Arhiv Mjesne zajednice Risan, Risan.
20. *** (1971). Uloga kulturnih centara u kulturnoj politici. Kulturni život 3: 257– 267, Savez kulturno- prosvetnih zajednica Jugoslavije, Beograd
21. *** (1978a). Dom JNA – završen, Pljevaljske novine, 429: 1, Pljevlja.
22. *** (1978b). Pljevaljske novine, 437: 14, Pljevlja
23. *** (1979). Pljevaljske novine, 445: 6, Pljevlja.
24. *** (1989). Mornaričko-tehnički remontni zavod „Sava Kovačević“, Tivat 1889–1989. Tivat
25. *** (2003). Crna Gora: opšta monografija. Narodna knjiga, Beograd Podgorica.
26. *** (2003). Podgorica, monografija. Grad Podgorica.

Internetski izvori:

27. Mandić, S. (2011). Nikšić: Dom vojske umjesto pozorištu, služi narkomanima i pijancima. Portal Vijesti. Preuzeto sa <http://www.vijesti.me/vijesti/niksic-dom-voj-ske-umjesto-pozoristu-sluzi-narkomanima-pijancima-clanak-43399>, 26.02.2012.
28. Burzan, D. (mart, 2011). „Katolička crkva“ – Podgorički toponimi (42). Portal Pobjeda. Preuzeto sa <http://www.pobjeda.me/arhiva/?datum=2011-03-14&id=203561>, 23.11.2012.
29. Simonović, H. (februar, 2012). U vrijeme kada je Nikšić imao četiri bioskopa, Beograd je imao samo jedan. Portal Vijesti. Preuzeto sa <http://www.vijesti.me/vijesti/u-vrijeme-kada-je-niksic-imao-cetiri-bioskopa-beograd-je-imao-samo-jedan-clanak-11678>, 26.02.2012.

Arhivski izvori:

1. Opština Herceg Novi (OHN)
2. Arhiv Porto Montenegro, Tivat (APM)

3. Preduzeće za projektovanje „Green House“, d.o.o. Podgorica (GH)
4. Arhiv Vojske Crne Gore (AVCG)
5. Arhiv Vojske Crne Gore, Pljevlja (AVCGP)
6. Atelje Marko Mušič (AMM)
7. Arhiv Opštine Pljevlja (AOP)

Dokumentacijski izvori:

1. ID UP ZP/OHN - Izmjene i dopune Urbanističkog projekta „Zapadnog Podgrađa“, februar, 1989. godina, Arhiv Opštine Herceg Novi, nesistematizovano
2. KN/AVCG - Karton nepokretnosti za građevinski objekat Dom JNA u Titogradu, Arhiv Vojske Crne Gore, Podgorica, nesistematizovano
3. LI/AVCG - List inventarisanja za Dom JNA u Nikšiću, Arhiv Vojske Crne Gore, Podgorica, nesistematizovano
4. TO GP/GH - „Tehnički opis“ uz Glavni projekat rekonstrukcije i nadogradnje Doma Vojske u Nikšiću, Preduzeće za projektovanje „Green House“, d.o.o. Podgorica, 2009., nesistematizovano
5. PIT/AOP - Program za izradu investiciono-tehničke dokumentacije za objekat Dom JNA u Pljevljima, Radna grupa, Vojna pošta 2939, Titograd, 1974. godine, Arhiv Opštine Pljevlja
6. S/AVCGP - Saglasnost na lokaciju doma JNA, Skupština Opštine Pljevlja, 25.12.1974, u Glavnom projektu za Dom JNA u Pljevljima, 1974. godina., Arhiv Vojske Crne Gore, Pljevlja
7. GP/AOP - Glavni projekat objekta Doma Vojske u Pljevljima, 1976. godine, Arhiv Opštine Pljevlja
8. TO GP/AOP - Tehnički opis uz Glavni projekat objekta Doma Vojske u Pljevljima, Projektantski biro Stambenog preduzeća iz Pljevalja, 1976. godine, Arhiv Opštine Pljevlja
9. OP/APM - Obrazloženje projekta za Dom JNA u Tivtu – varijanta „B“, RO za projektovanje i inženjering „Neoprojekt“, Beograd, 1985. godine., Arhiv Porto Montenegro, Tivat

10. IP/APM - Idejni projekat, RO za projektovanje i inženjering „Neoprojekt“, Beograd, 1985. godine, Arhiv Porto Montenegro, Tivat

11. TO GP/APM - „Tehnički opis“ uz Glavni projekat Doma JNA u Tivtu, RO za projektovanje i inženjering „Neoprojekt“, Beograd, 1985. godine, Arhiv Porto Montenegro, Tivat

Izvori slika:

Slika 1. – <http://www.skyscrapercity.com/archive/index.php/t-868232.html> (21.10.2012.)

Slika 2. – ***, 2003: 155

Slika 3. – AVCG, nesistematizovano

Slika 4. – Google image, date 29.10. 2006, obradila S.S.Vučković

Slika 5. – GH

Slika 6. – AMM

Slika 7. – GP/AOP

Slika 8. – *** 1978b: 14

Slika 9. – Google image, date 25.09.2005, obradila S.S.Vučković

Slika 10. – IP/APM

Slika 11. – Manević, 1995: 132

Slika 12. – Manević, 1995: 134